

Osvrti, prikazi, recenzije

Recenzija

Mojmir Križan

*Um, modernizacija i društveni poreci sovjetskog tipa**Jedna kritička interpretacija boljševičke ideologije*Biblioteka Dometi, Izdavački centar
Rijeka, Rijeka, 1991, 250 str.

Studija Mojmira Križana preradena je i proširena verzija doktorske disertacije koja je pod naslovom »Vernunft, Modernisierung und die Gesellschaftsordnungen sowjetischen Typs. Eine kritische Interpretation der bolschewistischen Ideologie« 1989. godine prihvaćena na Univerzitetu Georg August u Goettingenu/SR Njemačka (disertaciju je na njemačkom objavio izdavač Verlag Peter Lang, Frankfurt am Main, 1991). Križanova studija predstavlja originalnu analizu marksističke i komunističke ideologije kao i političke prakse te ideologije u društvenim procesima sovjetskog tipa (potonju sintagmu Križan predlaže kako bi se izbjegle terminološke nedoumice oko pojmova socijalizam i komunizam). Ishodište analize je, s jedne strane, teorijski okvir suvremenih teorija modernizacije, unutar kojeg se poreci sovjetskog tipa interpretiraju kao rezultat specifičnog oblika modernizacije, a s druge strane kritička interpretacija duhovne tradicije unutar koje su ponikli marksizam i njegova lenjinistička varijanta kao osebujni oblici modernizacijske teorije i ideologije. Potonji postupak duhovnopovijesne rekonstrukcije geneze marksizma i njegove lenjinističke varijante Križan smatra metodički najplodnijim i kritički najdjelotvornijim, jer omogućuje prepoznavanje alternativnih teorijskih opcija unutar iste duhovne tradicije koje izbjegavaju jednostranosti i slabosti marksizma.

Duhovna tradicija koja je relevantna za genezu marksizma jest prosvjetiteljstvo, koja

svoje filozofske sastojke crpi iz niza izvora (židovstva, kršćanstva, grčke antike, rimskog prava, skolastičke filozofije, renesansnog humanizma, protestantizma i novovjekovne znanosti). Za prosvjetiteljsku je filozofiju karakteristična potraga za alternativnom apsolutnom instancijom koja će zamijeniti kršćanskog Boga, bila to priroda, um ili povijest (napredak). Svaka od naznačenih solucija utemeljuje jednu od prosvjetiteljskih filozofskih škola: empirizam i pragmatizam, racionalizam (uključujući političke teorije ugovora) te filozofiju povijesti. Za genezu i bitna obilježja marksizma osobito je značajna potonja, filozofija povijesti, osobito njezina objektivistička varijanta koja postulara univerzalnu svjetsku povijest kao jedinstven proces koji u određenoj objektivnoj instanciji (umu, antropološkim konstantama čovjeka, tehnologiji) posjeduje jamstvo kontinuirana napretka. Povijesni se proces poima telcološki, kao razvoj k određenom cilju, koji kao takav ima i svoj dovršetak. Cilj odnosno smisao povijesti najčešće se definira kao čovjekovo usavršavanje, razvoj čovjekovih potencijala do krajnjih granica.

Hegel je dosljedno razvio upravo takvu objektivističku filozofiju povijesti. Cilj povijesti jest apsolut, razvoj k potpunom jedinstvu i cjelovitosti. Um, odnosno apsolutno znanje, kao subjekt povijesti u potpunosti integriraju pojedince u svoj tijek: u tom procesu pojedinac nema neovisna opstanka niti subjektivna prava mimo samoga objektivnog povijesnog razvoja. Štoviše, »lukavstvom uma« pojedinci djeluju i bivaju žrtvovani kao puki instrumenti povijesnog procesa. Ozbiljenje slobode kao imanentni telos povijesti za pojedince je identično s nužnošću. Takav povijesni hod apsoluta može se, međutim, rekonstruirati samo retroaktivno. Stoga Hegelova filozofija povijesti nije uputstvo za djelovanje, nego tek rezultat filozofske kontemplacije koja dolazi nakon što je povijesni proces bitno dovršen.

Marx i Engels nadovezuju se na Hegelovu povijesnofilozofsku konstrukciju, ali od-

bacuju njezino post festum motrište. Stajalište marksističke filozofije povijesti jest komunizam budućnosti, koji se tek ima ozbiljiti kao telos povijesnog procesa. Razvoj Hegelova apsoluta reinterpretira se kao razvoj čovjekovih rodnih potencijala. Taj proces zbiva se kroz negaciju odnosno otuđenje — razdoblje klasnog rascjepa čovječanstva i klasnih borbi — koje će nužno rezultirati svojim ukidanjem (negacijom negacije) u komunizmu.

Poopćujući temeljna obilježja Hegelove i Marxove filozofije, Križan iz njih derivira monistički pojam uma, kojemu na temelju nekih alternativnih prosvjetiteljskih filozofija suprotstavlja pluralistički pandan. Monistički um inzistira na harmoniji i cjelovitosti, na neizdiferenciranosti diskurzivnih sfera (kognitivnih i normativnih) te na jedinstvu teorije i prakse. Konzekvencije su takva pojma uma: koncepcija monističke racionalizacije svijeta koja počiva na ekskluzivizmu jedne ideologije i heteronomizaciji pojedinaca, instrumentalna etika »prosvijećene« ideološko-političke avangarde (koja ne preže ni od represivnih sredstava i terora), zahtjev za društvenom transparentnošću, deinstitutionaliziranje i harmonizacija društva, socijalna atomizacija.

Suprotni idealtip pluralističkog uma utemeljen je u mnogostrukosti i razlikovanju diskursa, relativizmu i metodičkoj skepsi. On ne implicira postojanje ekskluzivne ideologije racionalizacije, nego se oslanja na načela znanstvenog pluralizma i falsifikacionizma. Nosilac uma nije ideološka racionalizatorska avangarda nego autonomni pojedinac, koji se oslanja na vrijednosnoracinalnu političku etiku. Društvene su konzekvencije pluralističkog pojma uma netransparentnost društva, ali transparentnost individualnog djelovanja, institucionalizacija i diferenciranje područja djelovanja te proceduralna racionalnost.

Dihotomiju monističkog i pluralističkog uma Križan reflektira i iz perspektive teorija modernizacije. Upravo su potonje (na tragu Weberova pojma racionalizacije i obešča-

ravanja svijeta) ustvrdile identitet novoga (modernoga) i umnoga, odnosno modernizacije i racionalizacije. Modernizacija jest umom rukovodena kritika i transformacija tradicionalnog svijeta. Kako bi u tu svrhu postigle potrebnu mobilizaciju stanovništva, određene modernizirajuće elite formuliraju modernizacijske ideologije. Analogno dvama pojmovima uma Križan razlikuje i dva tipa modernizacije. Monistička modernizacija podrazumijeva unilinearni i teleološki karakter modernizacijskih procesa, kulturni evropocentrizam, privilegiranu poziciju modernizacijske elite i krajnju političku i ekonomsku centralizaciju. Pluralistička modernizacija, naprotiv, uvažava značenje tradicionalne kulture za modernizacijske procese, naglašava pluralističke potencijale modernosti kao i raznolikost modernizacijskih logika, potencira demobilizaciju (*laissez-faire*) umjesto mobilizacije, institucionalizira slobodnu javnost kao i pravni okvir djelovanja heterogenih socijalnih, ekonomskih i političkih subjekata.

Marxova je filozofija, utemeljena u monističkom pojmu uma, pružala značajne potencijale ideologiziranja koji su iskorišteni u različitim varijantama marksizma. Ti su potencijali u najvećoj mjeri realizirani nadasve u boljševičkom marksizmu kao par excellence monističkoj modernizacijskoj ideologiji. Potencijali ideologiziranja sadržani su, primjerice, u sljedećim elementima Marxove filozofije: teorijskom holizmu (koji Križan naziva teorijskim totalitarizmom), objektivističkom i monolinearnom poimanju povijesnog procesa, dijalektici kao sredstvu imunizacije protiv kritike, stapanju indikativnih i preskriptivnih iskaza, teoriji diktature proletarijata, potpunom odbacivanju građanskog društva, objektivističkoj teoriji proletarijata kao nosioca komunističkog uma.

U Rusiji su nerazvijeni socioekonomski i politički uvjeti pogodovali recepciji marksizma kao modernizacijske ideologije, a dodatno su pojačani s nekim elementima ruske kulturne tradicije (poput kršćanskoga mesijanizma i tradicionalnog shvaćanja jedinstva

zajednice, carističkog despotizma, dogmatizma ruske inteligencije kao i tradicije nihilizma i terorističkog populizma). Na takvoj podlozi boljševici su do krajnosti razvili ideološki potencijale marksizma te ga nesmišljenom radikalnošću primijenili u svojoj političkoj praksi. Lenjin preuzima Hegel—Marxovu poziciju apsolutnog znanja, koje je kao sveobuhvatna i neproturječna cjelina dostupno samo onim intelektualcima koji bezuvjetno prihvaćaju njegove ishodišne premisses. Posjedovanje apsolutnog znanja (o povijesnom procesu) implicira i etički nadmoćnu poziciju, kojoj se manihejski suprotstavlja pozicija »iskrivljene« (građanske) svijesti. Ta svijest nije samo neka vrsta kognitivne anomalije (»neistine«) nego i utjelovljenje etičkoga zla (pojam »građanskog« prestaje biti oznaka socijalnog podrijetla i pretvara se u etičku etiketu). U svjetlu apsolutnog znanja svaka društvena situacija i svako djelovanje postaju potpuno transparentni, a ispravno etičko odlučivanje sasvim je jednostavno. Konzekvenca apsolutnog znanja jest zahtjev za apsolutnom vlašću njegovih nosilaca (Križan govori o »epistemonarhiji«). Lenjin i boljševizam postuliraju neumnost zbiljskog proletarijata: apsolutno znanje valja izvana unijeti u njega i to je zadatak marksističkih intelektualaca. Konzekventni politički izraz takvog odnosa jest autoritarno-centralistička struktura predrevolucionarne avangardne organizacije marksističkih intelektualaca, a poslije revolucije njena »prosvjetiteljska« diktatura u obliku diktature komunističke partije. Upravo takvi spoznajni i politički zaključci jasno su izvedeni kod Lenjina i Trockoga, dok se Staljin pojavljuje samo kao onaj koji sistematizira Lenjinove iskaze i djelomice ih prilagođuje novim povijesnim okolnostima (»socijalizma u jednoj zemlji«).

Politički univerzum boljševičkog marksizma poznaje samo tri kategorije aktera: privilegirane posjednike apsolutnog znanja (marksiste odnosno komuniste), široke »mase« čiji su interesi »objektivno« identični s interesima avangarde i koje su predmet komunističkog odgajanja i indoktrinacije, te

»neprijatelje« koji su prepušteni uništenju. Nijedna od te tri kategorije ne zahtijeva uspostavu specifičnih legitimacijskih mehanizama: komunisti se regrutiraju prema predispozicijama za ovladavanje apsolutnim znanjem, mase su naprosto predmet komunističkog odgoja, a neprijatelji podliježu neograničenoj represiji. Socijalne konzekvence takva političkog ustrojstva su razaranje društva, deinstitutionalizacija uz istovremenu sveobuhvatnu birokratizaciju, atomizacija pojedinaca koji podliježu paternalističkoj mobilizaciji i kontroli. Organizacija proizvodnje počiva na militarizaciji rada i terorističkoj mobilizaciji (uključujući i masovno korištenje robovskog rada zatvorenika u logorima). Na području kulture boljševički marksizam stvara novu ideologiziranu kulturu koja se suprotstavlja »građanskoj kulturi« (isprva proletkult, nakon 1932. socrealizam), no istovremeno je, kao modernizacijska ideologija, prinuđen imitirati civilizacijski superiorne kulturne elemente Zapada (čime doprivi u teško razrješivo proturječje). Realizirani poredak boljševičkog marksizma proizvodi niz elemenata koji su inkompatibilni s modernošću te tako naposljetku ne uspijeva ostvariti svoju modernizacijsku zadaću. Križan odatle zaključuje da pokušaji monističke modernizacije odnosno racionalizacije načelno nemaju velikih izgleda za uspjeh (pored toga što su povezani s represijom i ljudskom patnjom golemih razmjera), te da stoga valja dati prednost pluralističkoj modernizaciji odnosno racionalizaciji.

Naposljetku valja naglasiti da slom društvenih poredaka sovjetskog tipa u Istočnoj Evropi upravo danas nalaže podrobniju analizu njihova izvorišta i prakse, umjesto njihove ritualne političke osude u kontekstu postsocijalističkih političkih režima. Križanova je studija nedvojbeno važan doprinos toj vrsti analize, unatoč tome što bi neke njezine elemente — a osobito samu središnju interpretativnu tezu o dva oprečna pojma uma odnosno dva tipa modernizacije, koja je rezultat problematična poopćavanja — valjalo kritički preispitati i modificirati.